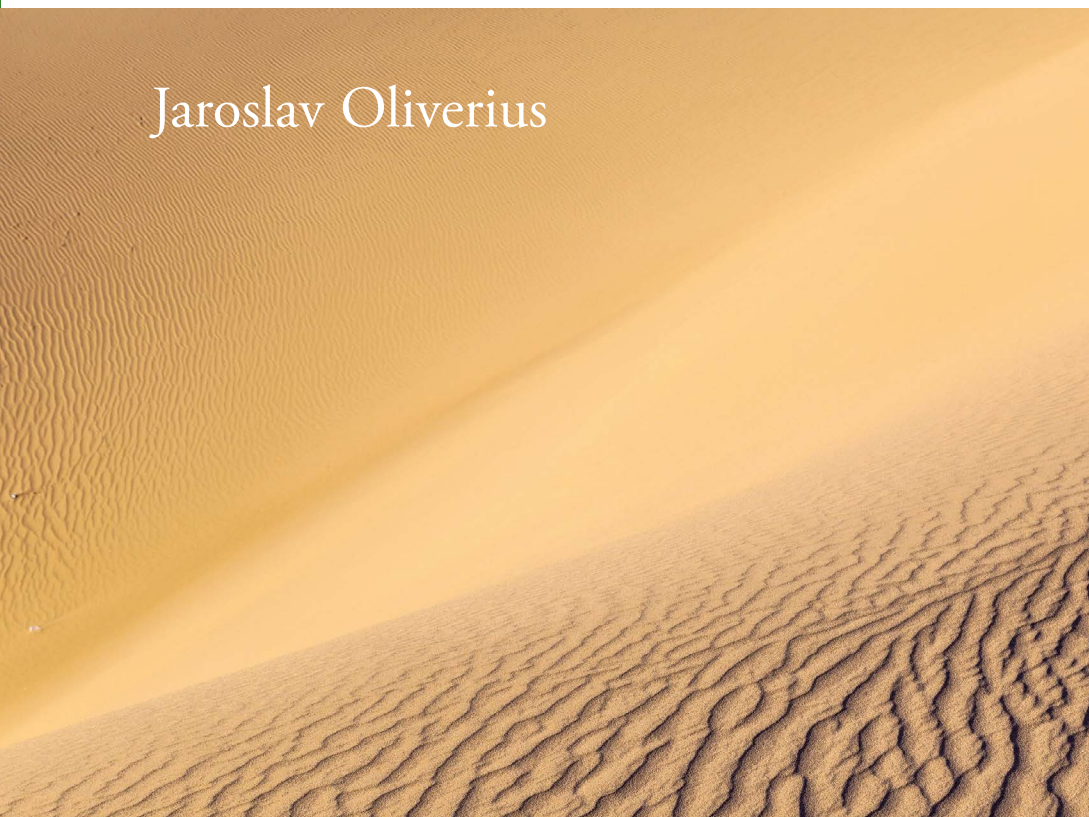

Moderní literatury arabského Východu

Jaroslav Oliverius

Moderní literatury arabského Východu
1880-2000

Jaroslav Oliverius

Redakce Jan Sušer
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání druhé

© Univerzita Karlova v Praze, 2015
© Jaroslav Oliverius, 2015

ISBN 978-80-246-2964-3
ISBN 978-80-246-2967-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

- 9 **Předmluva**
- 11 **Epocha kulturní obrody v zemích arabského Východu**
- 12 **Osmanská říše v 18. a 19. století**
- 12 Krize Osmanské říše v 18. století
- 13 Příčiny a průvodní jevy kulturní obrody v Sýrii a Egyptě
- 21 **Počátky moderní arabské literatury**
- 21 Obecná charakteristika nové literatury
- 22 Sýrie
- 22 Klasický kulturní odkaz a evropská kultura
- 24 Ideje osvícenství a národního obrození. 'A. al-Kawākibī, Ğ. Dallāl, Adīb Ishāq
- 25 Obraz Evropy a Evropanů. Dva „cestopisy“ A. F. aš-Šidjāqa
- 27 Počátky dramatické tvorby
- 28 Palestina
- 28 Pravoslavné misie a ruská kultura a literatura
- 30 Irák

- 30 Na prahu reformem. Literární salóny a kluby
31 Poezie
33 Egypt
33 Francie očima Egyptanů. „Cestopisy“ R. R. aṭ-Ṭaḥṭāwīho a ‘A. Mubāraka
35 Návrat k maqāmč. M. al-Muwajjihī, Ḥ. Ibrāhīm
37 Dramatická tvorba
38 Novoklasická poezie

41 **Epocha národních literatur v zemích arabského Východu**

42 **Egyptská moderní literatura**

- 42 Vznik moderní arabské prózy v Egyptě
42 Historický román. Ā. Ġurgī Zajdān
45 Vesnický román. Muḥammad Ḥusajn Ḥajkal
47 Povídka. „Nová škola“
55 Poezie. Kritika novoklasicismu. Škola ad-Dīwānu
62 Vyvrcholení kulturní obrody v Egyptě. Klasikové moderní egyptské literatury
63 Muṣṭafā Šādiq ar-Rāfi‘ī
63 Svár starého a nového. Salāma Mūsā
65 Funkce literatury
66 Ṭāhā Ḥusajn
73 Maḥmūd Tajmūr
80 Tawfiq al-Ḥakīm
95 Egyptská poezie 30. let 20. století. Chalil Muṭrān. Skupina Apollo
95 Chalil Muṭrān
97 Skupina Apollo
100 Panorama egyptské společnosti v díle J. Ḥaqqīho a N. Maḥfūze
100 Nová generace egyptských prozaiků
102 Jahjā Ḥaqqī
106 Naḡīb Maḥfūz
136 „Noví realisté“. Egyptská próza 50. a 60. let 20. století
153 Iracionální a absurdní literatura v zrcadle egyptské kritiky
155 „Nová vlna“ v egyptské povídkové tvorbě. Egyptský „nový román“
171 Egyptská dramatická tvorba
175 Egyptská literární kritika po 2. světové válce
- 188 **Moderní arabská poezie**
188 Obecná charakteristika
190 Básníci syrsko-libanonské školy v USA (al-maḥḡar)

193	Irák
198	Libanon a Sýrie
202	Egypt
203	Palestina
207	Libanonská moderní literatura
207	Úvod
208	Povídková a románová tvorba
219	Literatura libanonských a syrských emigrantů v USA
219	Vznik syrsko-libanonské školy
220	Ĝibrān Chalīl Ĝibrān
223	Michā'il Nu'ajma
225	Amīn ar-Riḥānī
227	Syrská moderní literatura
227	Meziválečné období
229	Poválečná syrská próza
237	Irácká moderní literatura
237	Vznik moderní irácké prózy
239	Kriticko-realistická próza
246	Nové ztvárnění skutečnosti
257	Palestinská moderní literatura
257	Historicko-politický rámec literární tvorby
259	Počátky palestinské prózy
261	Současná palestinská próza
277	Súdánská moderní literatura
277	Počátky súdánské prózy
279	Aṭ-Ṭajjib Ṣāliḥ
285	Doslov (František Ondráš)
293	Poznámky k přepisu a výslovnosti arabských hlásek
295	Nobelova cena za literaturu

297	Výběr z literatury
297	Práce k arabské moderní literatuře
300	Překlady do češtiny a slovenštiny
303	Rejstřík literárních směrů, skupin a periodik
305	Jmenný rejstřík

Předmluva

Tato publikace je určena především posluchačům Ústavu Blízkého východu a Afriky FF UK. Může však vhodně posloužit i těm, kdo studují arabštinu v jazykových školách a jiných institucích, a rovněž všem zájemcům o literatury Asie a Afriky nebo o novodobou kulturu arabského světa.

Podává zevrubný výklad o moderních literaturách arabského Východu od jejich počátků v 19. století až do současnosti, sleduje literární vývoj v Egyptě, Sýrii, Libanonu, Palestině, Iráku a Súdánu a zahrnuje též významnou tvorbu syrsko-palestinských emigrantů v USA. Nejvíce místa je věnováno egyptské literatuře, a to ze dvou důvodů. Díky studijním pobytům v Egyptě bylo možno shromáždit velké množství materiálu a studovat egyptskou literaturu nejsoustavněji. Závažnějším a rozhodujícím důvodem však je fakt, že Egypt zaujímá již od konce 19. století čelné postavení v kultuře a literatuře celého arabského světa a významně ji ovlivňuje.

Výklad se zaměřuje na postžení základních faktorů vzniku moderních literatur arabského Východu a určujících tendencí jejich vývoje, zvláště se zřetelem k jednotlivým druhům a žánrům. Průběžně si všímá stále diskutované otázky vztahu starého a nového, tj. podílu vlastního kulturního odkazu a vnějších, cizích vlivů, a s tím spjatého opakovaného úsilí o zachování vlastní kultur-

ní identity a vytvoření autentické, svébytné arabské literatury. Probíraná díla charakterizuje hlavně po tematické stránce, ale pozornost věnuje i tvárným prostředkům, vývoji tvůrčí metody jednotlivých autorů a jejich názorovému profilu. Životopisné údaje o autorech jsou uváděny tehdy a do té míry, pokud mohou přispět k lepšímu pochopení jejich děl. Výklad o egyptské literatuře doplňuje též stať o literární kritice.

Literatury arabské severní Afriky (Mağribu) nebyly do této publikace pojaty, protože jsou zevrubně zpracovány v knize Svetozára Pantůčka *Literatury severní Afriky – Alžírsko, Tunisko, Maroko, Libye* (Praha: Panorama, 1978, 342 s.).

Jaroslav Oliverius

Epocha kulturní
obrody v zemích
arabského Východu

Osmanská říše v 18. a 19. století

KRIZE OSMANSKÉ ŘÍŠE V 18. STOLETÍ

Od 18. století se v Osmanské říši začaly stále výrazněji projevovat známky prohlubující se politické a ekonomické krize. Období největšího územního a mocenského rozmachu, kterým osmanský stát procházel v 16. a 17. století, již patřilo nenávratně minulosti. Na válečném poli zatlačily evropské státy (hlavně Rusko a Rakousko) tureckou armádu do defenzívy a připravily jí řadu těžkých porážek, po nichž následovaly územní ztráty stvrzené mírovými ujednáními v Karlovicích (1699), Küçük Kaynarci (1774) a Iași (1792). Také na východě říše musela Vysoká Porta čelit vážnému nebezpečí; v bojích s Persií po nastoupení Nādira Šāha roku 1736 zaznamenala citelné vojenské neúspěchy a ztráty.

Vzrůstající mocenský a hospodářský vliv evropských velmocí se promítal i do vnitřních poměrů Osmanské říše, např. v podobě různých privilegií a výhod poskytovaných občanům těchto států. Šlo zejména o systém tzv. kapitulací, na jejichž základě mohli cizinci na území říše volně cestovat a obchodovat a svobodně vyznávat své náboženství. Byli také zproštěni povinnosti platit

daně a nesměli být souzeni nebo vězněni místními úřady. Neúměrně nízká cla stanovená vnučenými obchodními dohodami umožňovala snadné pronikání levných výrobků evropského průmyslu a přivodila úpadek tradičních řemesel, zejména textilní výroby. Parazitní feudální systém ruinoval zemědělství a přispíval tak k celkovému hospodářskému útlumu.

PŘÍČINY A PRŮVODNÍ JEVY KULTURNÍ OBRODY V SÝRII A EGYPTĚ

Tato politická a ekonomická krize samozřejmě zasáhla i arabské provincie Osmanské říše, kde byla navíc provázena národnostním útlakem, zvlí tureckých úřadů, tradicionalismem islámské ortodoxie a kulturní stagnací. Koncem 18. a začátkem 19. století však i v těchto oblastech začíná nová historická epocha signalizující hluboké přeměny ve všech sférách života. Rozhodujícím impulsem k tomuto dlouhodobému procesu byly kontakty s Evropou, „náráz“ (impakt) evropské kultury a civilizace. Ten vyvolal řetězovou reakci dalekosáhlých opatření a změn, které otřásl dosavadními systémy a strukturami společnosti a promítly se následně i do oblasti kultury a literatury.

„Setkání“ s Evropou probíhalo buď cestou nenásilnou, formou dlouhodobých obchodních a kulturních styků, nebo cestou násilnou, vojenskou invazí a okupací. Nelze samozřejmě tvrdit, že by arabské země neměly do 18. století žádné kontakty s Evropou. V této době, charakterizované expanzí evropských velmocí do Asie a Afriky, však nabývá konfrontace s Evropou podstatně odlišné podoby a realizuje se jako trvalý a stále intenzivnější nápor nových hodnot.

Typickým příkladem první, nenásilné formy je Sýrie, která tehdy zahrnovala i území dnešního Libanonu. Ta udržovala tradiční obchodní a kulturní styky s Evropou, zejména s Itálií a Francií. Zásahu na tom měla především křesťanská, maronitská část obyvatelstva. Maronitská církev totiž uzavřela již v 15. století unii s římskokatolickou církví a v roce 1584 byla v Římě založena maronitská kolej, kde se v evropském duchu vzdělávali maronitští teologové. V důsledku této duchovní a náboženské spřízněnosti přijímali syrští křesťané evropské vlivy bez zábran a stali se později významnými nositeli a propagátory arabského obrození zvaného *nahḍa*.

Syrští muslimové se naproti tomu stavěli k evropskému impaktu zdrženlivě a často i s nedůvěrou a spatřovali v něm možné nebezpečí ohrožující jejich

náboženskou a kulturní identitu. Nicméně i muslimská Sýrie byla otevřena evropskému vlivu. Střediskem bohatých styků s Evropou se stal severosyrský Ḥalab, především díky tomu, že již od 15. století byl důležitou křižovatkou obchodních cest z Evropy přes Středozemní moře a dále do Íránu a Indie. V Ḥalabu zřizovaly evropské státy své konzuláty a italská města a francouzské přístavy tam měly své obchodní zastoupení. Zatímco Damašek byl tehdy centrem tradičního sunnitského islámu, v Ḥalabu se rozvíjel intenzivní kulturní život a působila v něm řada vynikajících arabských literátů a učenců. Důkazem toho je i fakt, že právě do Ḥalabu přicházeli evropští orientalisté, aby tam studovali klasický arabský jazyk a literaturu. Tradiční muslimští vzdělanci také přispívali k arabskému kulturnímu obrození, ale cestu k němu spatřovali takřka výhradně v návratu k starému kulturnímu dědictví.

Významnou úlohu v procesu kulturního obrození na území Sýrie a Palestiny sehrály křesťanské misie, a to jednak katolické, vedené francouzskými jezuiti, jednak protestantské, vedené presbyteriány ze Spojených států amerických. Činnost misionářů se neomezovala zdaleka jen na zakládání teologických seminářů a vlastní misijní práci. Zasahovala do oblasti sociální, osvětové a kulturní. Misionáři zakládali školy, tiskárny, dali podnět k vydávání periodického tisku, budovali různé sociální instituce, vyvíjeli charitativní činnost. Protestantské a katolické misie se neobyčejně zasloužily o rozvoj školství zvláště na území Libanonu. Na amerických misijních školách se důsledně uplatňoval moderní systém výuky se zřetelem k přírodním vědám, ale i ke studiu arabského jazyka. Stojí za zmínku, že angličtina tam nebyla jako povinný předmět, zatímco na jezuitských školách se žáci povinně učili francouzštinu. V roce 1866 vznikla v Bejrútu Syrian Protestant College, pozdější Americká univerzita, jedna z nejlepších na Blízkém východě. Vynikající úroveň v ní měly zejména exaktní a přírodní vědy a medicína. V katolických školách se kladl větší důraz na humanitní předměty, zvláště na filologii. Také jezuité ovšem založili v Bejrútu vysokou školu, která se dodnes těší znamenité pověsti. Je to Université Saint-Joseph, mj. významné středisko arabistických studií. Pravoslavné misie z Ruska směřovaly především do Palestiny. Nejznámější byl pravoslavný seminář v Nazaretu, odkud pak byli studenti vysíláni na další teologické studium do Ruska, kde se dobře seznamovali i s jazykem a s ruskou literaturou.

Od 50. let se v Sýrii rozvíjel arabský periodický tisk. O jeho nezastupitelném podílu na vytváření moderní spisovné arabštiny a na vzniku moderní literatury budeme ještě hovořit. Jak uvidíme dále, syrští publicisté velkou měrou ovlivnili vznik a rozvoj periodického tisku v Egyptě.

K násilnému impaktu Evropy, formou vojenského vpádu a následné okupace, došlo v Egyptě. Ten po porážce egyptských mamlúků sultánem Selimem I. ovládala od roku 1516 Osmanská říše. Zemi spravovali turečtí guvernéři, ale mocenské pozice si do značné míry zachovala mamlúcká vojensko-feudální vrstva. Roku 1798 se na egyptském pobřeží vylodilo vojsko Napoleonovy expedice, zahájilo postup směrem na jih a v bitvě u pyramid bez velkých nesnází zlomilo odpor mamlúcké jízdy a obsadilo Káhiru.

Francouzi zůstali v Egyptě pouhé tři roky (1798–1801), ale jejich přítomnost měla pro další vývoj Egypta dalekosáhlý význam. Příchod Napoleonovy expedice znamenal pro Egypt první přímé seznámení s evropskou civilizací a kulturou a se všemi vymoženostmi tehdejší vědy. S armádou totiž přišli do Egypta i francouzští vědci, inženýři a mnozí další odborníci, jejichž úkolem bylo především sloužit potřebám a cílům vlastní armády a zajistit spolehlivou správu země, ale jejich činnost působila příznivě i na hospodářský a kulturní vývoj Egypta. Velká pozornost byla věnována administrativě, zemědělství, vyměřování pozemků, pořizování map, budování dílen, mostů a silnic. Francouzští vědci se však zajímali i o kulturní a stavební památky starověkého a islámského Egypta. Výsledkem jejich úsilí je mnohasvazkové, monumentální dílo *Description de l'Égypte*.

Přestože si Egypťané brzy začali uvědomovat, že evropská civilizace je nerosovatelně vyspělejší, hleděli vesměs na Evropany s nedůvěrou a nevěřivostí. Francouzi byli pro ně především cizími vetřelci a jejich přítomnost vedla k růstu národního cítění Egypťanů. Důležitou roli hrál i náboženský aspekt; Napoleonova expedice byla pokládána za novodobou křížáckou výpravu proti muslimům. Objevila se také oprávněná obava, že se v mocném proudu cizích vlivů rozplyne svébytnost arabsko-islámské kultury, že bude ohrožena samotná její existence. V důsledku toho nemohl Napoleon uskutečnit některé své pozitivní cíle, které by byly přinesly Egyptu prospěch. Chtěl např. zapojit do správy země Egypťany a oslabit privilegované postavení příslušníků tureckých a mamlúckých rodin. Také čištění ulic, osvětlení měst v noci, hygienická a různá další opatření narážela na odpor. Na kulturní život Francouzů (např. divadlo) se prostí Egypťané dívali s posměchem. Přesto však Francouzi zanechali v Egyptě hlubokou a trvalou stopu. Začali vydávat první noviny, *Courrier d'Égypte* a *La Décade Égyptienne*, a vytvořili v zemi předpoklady pro rozvoj tisku a školství. Jen velmi málo tehdejších vzdělanců, profesorů na azharském islámském učilišti, dovedlo prozíravě ocenit význam francouzské vědy a kultury, ale již v následujícím období se jejich počet rychle zvyšoval.

Vojenská situace francouzské expediční armády se v konfrontaci s Anglií a Tureckem stala neudržitelnou a donutila Francouze roku 1801 k evakuaci. Roku 1805 se dostal k moci Muḥammad 'Alī, velitel balkánských oddílů, které Turci poslali do Egypta proti Napoleonově expedici. Muḥammad 'Alī podléhal formálně suverenitě tureckého sultána, ale fakticky se stal neomezeným vládcem, a když si upevnil svou moc, začal vážně ohrožovat postavení sultána a jeho centrální vlády v Istanbulu. Rozhodl se vytvořit z Egypta moderní stát s dobře organizovanou správou a podle evropského vzoru vycvičenou armádou, s prosperujícím hospodářstvím, průmyslem a moderním školstvím. Tyto cíle, objektivně jistě pokrokové, však prosazoval s jemu vlastní tvrdostí a bezohledností. Třebaže byl v podstatě typem orientálního despoty, měl velké státnické schopnosti a je právem pokládán za zakladatele moderního Egypta.

Při uskutečňování svých ambiciózních cílů se ovšem nemohl obejít bez pomoci kvalifikovaných odborníků a poradců. Povolával je z Evropy, hlavně z Itálie a Francie, ale zároveň usiloval i o výchovu vlastních odborných kádrů. Začal systematicky vysílat do Evropy velké skupiny studentů, pocházejících ovšem převážně z privilegovaných tureckých rodin, aby se vzdělávali na tamních středních a vysokých školách. Studovali vojenství, právo, politické vědy, technické vědy, ekonomii, lékařství, veterinární medicínu aj.

Velká pozornost se také věnovala systematickému překládání odborných a vědeckých děl, různých příruček, učebnic apod. Překládala se takřka výhradně díla ze zmíněných oborů. O krásnou literaturu, filosofii nebo umění neměl Muḥammad 'Alī zájem. Důležitým mezníkem v tomto ohledu bylo založení Jazykové školy (Madrasat al-alsun), kde probíhala příprava překladatelů a tlumočnicků.

Do období vlády Muḥammada 'Alího také spadá vznik periodického tisku, který se stal jedním z rozhodujících faktorů v procesu arabské *nahḍy* (kulturní obrody). V roce 1828 začaly vycházet oficiální noviny al-Waqa'ī' al-miṣrija (Egyptské události). Díky svým vynikajícím redaktorům měly vysokou obsahovou i jazykovou úroveň. Od 30. let 19. století pak byly vydávány další noviny, zaměřené na vojenství, obchod a zemědělství, což plně odpovídalo pragmatickým záměrům Muḥammada 'Alího. Dodejme ještě, že v poslední čtvrtině 19. století došlo v Egyptě k velkému rozmachu publicistiky a že velká zásluha zde patří křesťanským emigrantům z Libanonu. V tomto období již vycházela dlouhá řada časopisů, z nichž některé měly převážně obsah kulturní, literární a naučný, např. al-Muqtaṭaf (od r. 1873 v Bejrútu, od r. 1885 v Káhiře), al-Hilāl (od r. 1892 v Káhiře, kde vychází dosud), Miṣbāḥ aš-šarq (od r. 1898 v Káhi-

ře). Zvláštní zmínku zaslouží noviny al-Ahrām, dodnes jeden z nejznámějších arabských deníků, který roku 1876 založili v Egyptě Libanonci Bišāra a Salīm Taqlā.

V novinách a časopisech mohli publicisté, literáti a představitelé nové inteligence šířit své pokrokové názory na reformu společnosti, pohotově reagovat na naléhavé otázky doby a v dalším období pak uveřejňovat přeložená nebo svá vlastní literární díla, hlavně povídky, ale i romány na pokračování. Není pochyb, že bez periodického tisku by se nemohly uskutečnit cíle arabské *nahdy*.

Tisk sehrál mimořádně důležitou roli i při vytváření moderního jazyka. Byl určen co nejširšímu okruhu čtenářů, a proto publicisté nemohli psát složitým, vyumělkovaným jazykem a rýmovanou prózou, jak bylo do té doby zvykem, nýbrž jazykem srozumitelným, zjednodušeným, sdělným. Periodický tisk má velkou zásluhu na vzniku moderní spisovné arabštiny a tím i na vzniku moderní arabské literatury. Uvedl do moderní arabštiny stovky nových slov, výrazů a termínů, z nichž velká část sice již existovala v klasické arabštině, ale začala být používána v jiném významu.

Jak již bylo uvedeno, rozvoj periodického tisku v Egyptě je nerozlučně spjat s činností syrských křesťanských emigrantů. V 2. polovině 19. století totiž opouštějí tisíce křesťanů Sýrii (převážně Libanon) a stěhují se do různých částí světa, zejména však do severní a jižní Ameriky a do Egypta. Emigrační vlna z Libanonu má své hluboké příčiny hospodářské, politické a náboženské. Do zámoří směřovaly hlavně početné rodiny těch, kdo nemohli najít ve své vlasti obživu. Novináři a literáti emigrovali především proto, že jim útlak osmanských úřadů, perzekuce a tvrdá cenzura znemožňovaly jejich práci a bránily jim vyjadřovat své názory. Pokud jde o náboženské poměry, v 2. polovině 60. let se v Libanonu velice zostřilo napětí mezi drúzy a maronity a vedlo k několika krvavým masakrům, jimž padlo za oběť mnoho křesťanů. Tyto události vyvolaly velké znepokojení i v Evropě. Již v roce 1864 poskytl sultán pod tlakem evropských velmocí Libanonu zvláštní statut, zajišťující širokou autonomii.

Muḥammad ‘Alī vládl v Egyptě do roku 1849. Jeho nástupci, ‘Abbās (1849–1854) a Sa‘īd (1854–1863) nebyli nakloněni energické politice radikálních reforem a přeměn, takže došlo k určitému zpomalení vývoje a stagnaci. Obrat nastal až za vlády chedíva Ismā‘īla (1863–1879), který opět cílevědomě prováděl politiku modernizace a reforem. Jeho přáním bylo vytvořit z Egypta stát, který by se alespoň po vnější stránce podobal civilizované evropské zemi.

Vystupoval jako pokrokový, osvícený vladař a prohlásil, že „Egypt již patří Evropě, nikoli Africe“. Otevřel Egypt hospodářským zájmům Anglie a Francie, podnikal nákladné stavby, pořádal pompézní slavnosti, a jelikož státní pokladna nestačila tyto obrovské výlohy krýt, stále více se zadlužoval u evropských bank. Těžkou finanční újmou utrpěl Egypt stavbou Suezského průplavu, otevřeného roku 1869. Do roku 1875 vzrostl státní dluh na více než 90 miliónů liber. Následujícího roku ohlásil Ismā'íl státní bankrot a Velká Británie a Francie převzaly nad egyptským hospodářstvím kontrolu. Tím se Egypt fakticky dostal do područí těchto velmocí, které bylo provázeno prudkým zhoršením hospodářské situace a životní úrovně obyvatelstva. To nakonec vedlo roku 1881 k rozhodné akci vlasteneckých složek armády vedených Aḥmadem 'Urābīm. Byla vytvořena národní vláda, cheďív Tawfīq (1879–1882) se ocitl v izolaci. Dramatické události posléze vyvrcholily intervencí britské armády, která v květnu 1882 bombardovala z lodí Alexandrii, zmocnila se Suezského průplavu a u Tell el-Kebíru porazila málo početné 'Urābího jednotky. Britské vojsko zůstalo v Egyptě více než sedmdesát let. Vláda se sice vrátila formálně do rukou cheďívů, ale skutečnými vládci byli britští generální guvernéri.

Období cheďíva Ismā'íla však přineslo i rozkvět kultury, školství a reformního hnutí. Začala vycházet řada nových periodik, arabských i cizojazyčných, úředním jazykem se stala arabština, která stále více zatlačovala turečtinu, nastalo nové období systematického překládání z evropských jazyků. K nejvýznamnějším rysům této doby však patří mohutný rozvoj školství všech stupňů. Vznikaly nové školy státní, soukromé i náboženské. Specialisty pro různé obory vychovávaly odborné školy. Literát a významný osvětový činitel 'Alī Mubārak (1823–1893) založil v Káhiře školu Dār al-'ulūm (Dům věd) a prosadil v ní evropské učební osnovy, v nichž se kromě tradičních islámských disciplin pamtavalo i na přírodní vědy, matematiku, sociologii a další předměty. Aby zpřístupnil naučnou i krásnou literaturu širším vrstvám čtenářů, vyžádal si od cheďíva souhlas k založení státní veřejné knihovny, z níž vznikla nyníjší káhirská knihovna Dār al-kutub (Dům knih).

Publicisté a překladatelé propagovali nutnost sociálních reforem. Mezi nimi zvláště vynikl Qāsim Amīn (1865–1908), jehož jméno je v celém arabském světě spjato s bojem o emancipaci arabské ženy. Amīn poukazoval na zhoubné následky nerovnoprávného postavení ženy a přestože se zpočátku odvolával na Korán a *šarī'u* (islámský zákon), vyvolaly jeho názory silný odpor. Ten však Amīna podnítil k tomu, aby zaujal ještě rozhodnější postoj vycházející z moderní evropské vědy. Tak se začal vytvářet sekularistický směr reformního hnutí

v Egyptě, oddělující islám od moderní civilizace, v níž je islám sice respektován, ale není základním vodítkem pro uspořádání společnosti.

Obrodnému procesu této epochy se však nemohl vyhnout ani samotný islám. Je třeba mít na zřeteli, že islám do té doby určoval sociální a politické normy života. Reformní snahy však měly malou naději na úspěch, dokud si monopolní postavení zachovával tradicionalistický ortodoxní islám, který byl překážkou pokroku a požadovaných změn. Proto pod tlakem naléhavých potřeb doby a měnící se společnosti začalo v 70. letech 19. století hnutí za reformu islámu. Toto hnutí nastolilo nový výklad a řešení řady právních, etických, filosofických a politických problémů. Vytýčilo požadavek svobody lidské vůle, rozumové aktivity a iniciativy osobnosti, odmítlo fatalistické chápání predestinace a zdůraznilo úlohu lidského poznání. Výrazná je racionalistická tendence islámského reformismu. I když reformisté jako věřící muslimové postulovali primát víry nad rozumem a tvrdili, že hlavním zdrojem poznání je zjevené slovo v Koránu, pokládali rozum za kritérium pravdy, za nástroj, který člověku zprostředkuje poznání a ovládnání přírody.

Za zakladatele islámského reformismu je pokládán **Ĝamāluddīn al-Afgānī** (1839–1897). Pocházel z Íránu nebo Afghánistánu, studoval v Íránu a Indii a působil pak střídavě v mnoha zemích, v Egyptě, Francii, Anglii, Rusku, Íránu a Indii. Vystupoval rozhodně proti britskému kolonialismu a vyzýval muslimy, aby se sjednotili a vydobyli si znovu svobodu. Jeho program vycházel z panislámské ideje, jeho cílem bylo vytvoření silné islámské říše, schopné čelit evropské expanzi. Nepopíral význam národního cítění, ale za nejsilnější pouto pokládal islám. Věřil v budoucnost pravého, autentického islámu a ostře polemizoval s těmi, kdo tvrdili, že islám je brzdou pokroku a vědeckého poznání (např. E. Renan). Proto usiloval o oproštění islámu od pověr, cizích elementů (*bid'á*, pl. *bidá'*) a dogmatismu. Žádal, aby ve výkladu Koránu bylo používáno rozumu. Ostře se stavěl proti fatalismu, zdůrazňoval odpovědnost člověka a svobodu lidské vůle.

Jeho nejvýznamnějším žákem a dalším čelným představitelem islámského reformismu byl Egyptan **Muḥammad 'Abduh** (1849–1905). Studoval na Azharu a v Káhiře se setkal s al-Afgānīm a stal se jeho nejbližším spolupracovníkem. Po porážce Aḥmada 'Urābiho musel odejít do vyhnanství pro svůj protianglický postoj a působil s al-Afgānīm v Paříži a Londýně. Roku 1888 se vrátil do Egypta a začal zastávat mnohem umírněnější názory. Za nejpotřebnější pro Egypt považoval reformy, výchovu, školství a osvětu, což pokládal za předpoklad k dosažení politické emancipace. Pro tyto cíle byl ochoten spolupracovat

s Brity. Také on přikládal velký význam rozumové aktivitě a hájil názor, že islám je naprosto slučitelný s vědeckým pokrokem a může se stát základem moderní společnosti. 'Abduh hluboce a dlouhodobě ovlivnil duchovní vývoj Egypta. Za jeho žáky se pokládalo mnoho vynikajících představitelů egyptské inteligence – literátů, vědců, publicistů, veřejných, kulturních a politických činitelů, kteří dále rozvíjeli jeho názory a podněty, někdy ovšem s pozoruhodnou sekularizující tendencí.